STADS geschiedenis

nummer 2
4e jaargang - 2009

Stadsgeschiedenis is een initiatief van het Centrum voor Stadsgeschiedenis van het departement Geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Het wordt uitgegeven door Uitgeverij Verloren, Hilversum en verschijnt vooralsnog twee keer per jaar.

Redactiesecretariaat:
Bert De Munck
Universiteit Antwerpen, Centrum voor Stadsgeschiedenis
Prinsstraat 13, B-2000 Antwerpen
++ 32 (0)3 220 42 68
bert.demunck@ua.ac.be

Redactie:
Inge Bertels (Universiteit Antwerpen, redactiesecretariaat), Anne-Laure Van Bruaene (Universiteit Gent), Bert De Munck (Universiteit Antwerpen, coördinator), Maarten F. Van Dijck (Universiteit Antwerpen, redactiesecretariaat), Jan Hein Furnée (Universiteit van Amsterdam), Peter Stabel (Universiteit Antwerpen), Ed Taverne (RU-Groningen), Pieter Uyttenhove (Universiteit Gent), Wim Willems (Universiteit Leiden/Amsterdam).

Redactieraad:
Claire Billen (Université Libre de Bruxelles), Bruno Blondé (Universiteit Antwerpen), Marc Boone (Universiteit Gent), Sophie De Schaepdrijver (Pennsylvania State University), Reindert Falkenburg (Universiteit Leiden), Pim Kooij (RU-Groningen), Clé Lesger (Universiteit van Amsterdam), Henk Meert† (KU-Leuven), Herman Pleij (Universiteit van Amsterdam), Marcel Smets (KU-Leuven), Hugo Soly (Vrije Universiteit Brussel), Frans Theuws (Universiteit van Amsterdam), Paul van de Laar (Erasmus Universiteit Rotterdam), Frans Verhaeghe (Vrije Universiteit Brussel), Jan Vranken (Universiteit Antwerpen), Michiel Wagenaar (Universiteit van Amsterdam).

Uitgever, abonnementen & advertenties:
Uitgeverij Verloren BV
Torenlaan 25, NL-1211 JA Hilversum
tel. +31 (0) 35 6859856, fax +31 (0) 35 6859856
www.verloren.nl bestel@verloren.nl

Nederlands uitgeversverbond
Groep uitgevers voor vak en wetenschap

Prijzen:
Normaal abonnement per jaargang €30,– (buiten de Benelux €35,–)
Abonnement instellingen en instituten per jaargang €40,– (buiten de Benelux €45,–)
Studentenabonnement per jaargang €25,–
Losse nummers €20,– (excl. verzendkosten)

Website:
www.stadsgeschiedenis.be (webmaster Tim Bisschops (UA))

ISSN: 1872-0676

Omslagafbeeldingen:
Anoniem. Het hof Popkensburg (Den Haag, Nationaal Archief); historische kaart van de regio Haarlemmermeer-Haarlem-Amsterdam, bewerkt door A. el Makhloufi; Schiphol. Fotograaf: Ruud Taal, anp.

Jan Hein Furnée

R

Stadsgeschiedenis in buitenlandse tijdschriften (2008)

Terwijl de meeste artikelen in Stadsgeschiedenis *betrekking hebben op de Lage Landen, signaleert deze rubriek wat er in het voorgaande jaar in buitenlandse tijdschriften op het gebied van buitenlandse steden is gepubliceerd. 'Buitenland' is hier een wel enigszins groot woord. Door de internationale uitgeversmarkt, het aanschafbeleid van Nederlandse bibliotheken, de verhoudingen in het onderzoeksveld evenals mijn eigen taalkennis en bias is de selectie van artikelen gebaseerd op ruim zestig overwegend Engelstalige en enkele Duitse en Franse tijdschriften en staan in verreweg de meeste artikelen Europese en Amerikaanse steden centraal. Behalve de bespreking van interessante artikelen in vaktijdschriften als* Urban history *is de rubriek speciaal bedoeld om artikelen te signaleren in tijdschriften die niet iedereen systematisch allemaal zal kunnen bijhouden. Met deze rubriek wil de redactie een extra stimulans bieden om resultaten van stadshistorisch onderzoek in de Lage Landen in een bredere internationale context te plaatsen, en tegelijkertijd de nieuwsgierigheid prikkelen om vraagstukken, inzichten, bronnen en methodes uit buitenlands onderzoek ook op het gebied van onze 'eigen' stadsgeschiedenis te exploreren.*[1]

Urbanisatie en stedensystemen: determinanten van groei en migratie

De elementaire contouren van het Europese stedensysteem mogen al lang bekend zijn, voor de Europese periferie geldt dat nog zeker niet. Michael Ehrlich, 'L'organisation de l'espace et la hiérarchie des villes dans le royaume latin de Jérusalem', *Cahiers de civilisation médiévale,* 51 (2008) 213-222 bestrijdt de al decennia door kruistochtkenners gedeelde visie dat de Frankische bevolking in het Latijnse Koninkrijk Jeruzalem aan het eind van de twaalfde eeuw zo'n 100.000 tot 120.000 zielen telde, waarvan de meerderheid in de kuststrook woonde en de meesten in drie grote steden: 20.000 in Jeruzalem, 30.000 in Tyrus en maar liefst 40.000 in Acra. De bewijsvoering voor deze cijfers is uiterst dun en alleen al op basis van gezond verstand volstrekt ongeloofwaardig. Het huidige Acra zou dan nauwelijks meer bewoners tellen dan destijds, op een viermaal zo groot oppervlak en met een soms acht tot tien verdiepingen hoge bebouwing. Op basis van een dertiende-eeuws overzicht van de militaire verplichtingen in het koninkrijk, Jean d'Ibelins *Livres des assises*, betoogt Echlich dat de permanente bevolking van het koninkrijk veel breder verspreid was over twaalf steden en alleen Jeruzalem en Acra iets meer dan tienduizend inwoners telden. De belangrijkste determinant van urbanisering was bovendien niet de ligging aan de kust, maar op de pelgrimsroute. Zo waren Nablus en Tiberias waarschijnlijk veel groter en belangrijker dan Tyrus, dat laat was veroverd en buiten de vaste pelgrimsroutes lag.

1 De lijst van gedepouilleerde tijdschriften is te vinden op http://home.medewerker.uva.nl/w.j.h.furnee. Artikelen op het gebied van de stadsgeschiedenis van de Lage Landen zijn buiten beschouwing gelaten.

In 'Ports, plagues and politics. Explaining Italian city growth, 1300-1861', *European review of economic history,* 12 (2008) 97-131 presenteren Maarten Bosker, Steven Brakman, Harry Garretsen, Herman de Jong en Marc Schramm een statistische analyse van de langetermijn-determinanten van de Italiaanse stedelijke ontwikkeling. Aan de hand van een bewerking van een spectaculair databestand van Paolo Malanima, die over zes eeuwen de bevolkingsgegevens van ruim vijfhonderd Italiaanse steden verzamelde, stellen zij vast dat na de Zwarte Dood en de zeventiende-eeuwse pestepidemieën vooral de ligging aan zee of aan een bevaarbare rivier van doorslaggevende betekenis was voor de Italiaanse stedelijke groei, veel meer dan de nabijheid tot andere steden en hun markten of de ligging aan een doorgaande Romeinse weg. De institutionele functie van hoofdsteden was eveneens van zeer groot gewicht. Met de komst van het absolutisme en de centrale staat nam de 'capital city bonus' duidelijk toe, met name in het zuiden. De auteurs nuanceren de stelling van De Vries en Hohenberg dat het Europese stedensysteem ondanks alle externe schokken van epidemieën en oorlogen 'opmerkelijk stabiel' was. Zij karakteriseren het stedensysteem liever als 'stabiel temidden van verandering', zeker in Zuid-Italië onder de steden van de tweede rang.[2]

Leonid Borodkin, Brigitte Granville en Carol Scott Leonard, 'The rural/urban wage gap in the industrialization of Russia, 1884-1910', *European review of economic history,* 12 (2008) 67-95 bewijzen eveneens op basis van statistisch onderzoek dat de arbeidsmarkten van Sint Petersburg en zijn omringende platteland rond 1900 een veel hogere mate van integratie vertoonden dan vaak is aangenomen. Met een bevolkingsgroei van 1,3 tot 2,1 miljoen inwoners behoorde de metropool tussen 1897 en 1914 tot de snelst groeiende steden ter wereld. Maar liefst tweederde van de stedelijke bevolking was van oorsprong boer en afkomstig uit het omringende platteland. Boeren werden door de wettelijke beperkingen minder sterk dan vaak gedacht beperkt hun landbouwgrond te verlaten en trokken massaal naar de stad, waar ze steevast meer konden verdienen. Terwijl de stedelijke en rurale lonen redelijk wat schommelingen vertoonden, bleef hun onderlinge verschil redelijk stabiel – bijna even groot als in de toenmalige Verenigde Staten. Dat wijst niet alleen op een proces van convergentie en integratie tussen de stad en zijn achterland, maar bewijst ook dat de modernisering van de landbouweconomie beter verliep dan gedacht en ook de potentie voor een proces van zelfversterkende industriële groei in deze laat-tsaristisch Russische metropool groter was dan diverse historici hebben beweerd.

Dat verschillen in loonpeil en andere economische voordelen lang niet altijd de belangrijkste determinant vormen van stedelijke migratie bewijst Townsand Price-Spratlen, 'Urban destination selection among African Americans during the 1950s great migration', *Social science history,* 32 (2008) 437-469. Na de periode van de 'grote migratie', toen tussen 1910 en 1950 miljoenen zwarte Amerikanen van het zuidelijke platteland naar noordelijke steden trokken, verhuisden in de redelijk stabiele jaren vijftig nog altijd meer dan 1,5 miljoen zwarten uit het zuiden, bijna tien procent van de zwarte bevolking. Dat kwam niet alleen door 'push'-factoren als de mechanisering

2 Jon Stobart en Leonard Schwartz, 'Leisure, luxury and urban specialization', *Urban history,* 35 (2008) 216-236 betogen aan de hand van een analyse van de culturele en commerciële voorzieningen van 'residential leisure towns' en een controlegroep van andere steden dat stedelijke typologieën minder eenzijdig op functionele specialisatie (industriesteden, havensteden enz.) en meer op de subjectieve status zouden moeten worden gericht.

van de katoenproductie en raciale spanningen, geweld en onrechtvaardigheid, maar ook door 'pull'-factoren als de overwinningen van de Civil Rights Movement die het beeld versterkten van steden als beloofde land. Op basis van een statistische analyse van een flink aantal variabelen voor 136 steden betoogt Price-Spratlen dat de migratie binnen het Amerikaanse stedensysteem, veel meer dan voorheen (ook door hemzelf) is beweerd, bepaald werd door de aantrekkingskracht van hechte, zelfbewuste zwarte gemeenschappen. Steden waar met name gemeenschapskranten, actieve afdelingen van de NAACP, actieve kerken en arbeidsbemiddeling voor zwarten een sterke mate van 'etnogenese' tot stand brachten, trokken statistisch gezien veel meer migranten dan andere. De migranten waren blijkbaar terdege geïnformeerd over het sociale klimaat in de plaats van bestemming en kozen voor de stad waar zij zich het best tegen het aanhoudende racisme beschermd achtten.[3]

Economische bloei

Wat is de grondslag van stedelijk economisch succes? In de late middeleeuwen was Venetië met meer dan 110.000 inwoners de grootste en waarschijnlijk ook rijkste stad in Noord-Italië. Deze economische voorspoed was grotendeels te danken aan het feit dat een groot aantal burgers van allerlei pluimage bereid was om hun spaargeld te investeren in de lucratieve, maar ook zeer kapitaalintensieve en buitengewoon riskante handel op de Oriënt. In 'The secret of Venetian success: a public order, reputation-based institution', *European review of economic history,* 12 (2008) 247-285 zet Yadira González de Lara systematisch uiteen dat die brede bereidheid tot investeren op zijn beurt het beste te verklaren is doordat de staat ervoor zorgde, beter dan bijvoorbeeld in Genua, dat burgers erop konden rekenen dat kooplieden niet met hun geïnvesteerde kapitaal de benen namen of bij terugkomst valse opgave deden van hun inkomsten. Hoe kreeg de staat dat voor elkaar? Enerzijds door een dicht informatienetwerk te creëren van buitenlandse gouverneurs, meereizende ambtenaren en andere controleurs, aangevuld met bijpassende juridische straffen op bedrog, maar anderzijds doordat zij in Venetië geboren kooplieden een duidelijk belang verschafte om steeds in de stad terug te keren. Venetië kende anders dan bijvoorbeeld Genua een stabiel politiek systeem waar kooplieden duidelijk de voordelen van inzagen, terwijl de staat hen exclusieve commerciële privileges gaf voor de handel op de Oriënt en vreemdelingen hiervan actief uitsloot. Wie de boel belazerde werd niet alleen flink bestraft, maar liep voortaan ook de voordelen van deze privileges mis.

Waar de uitsluiting van vreemdelingen uit de internationale koophandel in middeleeuws Venetië de sleutel vormde van haar economische succes, droeg de royale openstelling voor vreemdelingen drie eeuwen later aan de opkomst van Hamburg als centrum van de internationale koophandel juist belangrijk bij. Erik Lindberg, 'The rise of Hamburg as a global marketplace in the seventeenth century. A comparative political economy perspective', *Comparative studies in society and history,* 50 (2008) 641-666 beschrijft hoe het stadsbestuur van Hamburg de vestiging van vreemde kooplieden geen strobreed in de weg legde en zelfs op allerlei manieren stimuleerde: door in

3 De ambivalente positie van havensteden in migratieprocessen – deels afhankelijk van nieuwe migranten, deels bevreesd voor vreemde nieuwelingen – staat centraal in Alan Mayne, 'Guardians at the gate. Quarantine and racialism in two Pacific Rim port cities, 1870-1914', *Urban history,* 35 (2008) 255-274.

1567 een formeel verdrag te sluiten met Engelse kooplieden en hen in 1611 het recht te verschaffen zich hier met allerlei privileges te vestigen, maar ook door gevluchte Nederlandse en Portugees-Joodse kooplieden in groten getale onderdak te bieden. Volgens Lindberg was dat niet simpelweg het gevolg van een tolerante mentaliteit of handelsinzicht, maar van de specifieke politieke constellatie waarmee Hamburg zich met name van het naburige Lübeck onderscheidde. Het stadsbestuur van Lübeck bestond nog tot ver in de zeventiende eeuw uit een zeer gesloten elite die zelf de voordelen inzag van de komst van vreemdelingen, maar hierin werd tegengewerkt door een krachtig gilde van lokale kooplieden die zich onvoldoende in het bestuur gerepresenteerd achtten en hun eigen privileges daarom met hand en tand verdedigden. In Hamburg hadden lokale kooplieden al sinds 1529 een flinke stem in het stadsbestuur gekregen en was het lokale koopmansgilde door een gebrek aan een gemeenschappelijke vijand al snel aan interne conflicten ten onder gegaan. Zeker na de oprichting van de koopmansbeurs in 1558 hadden lokale kooplieden ingezien dat het defensieve, xenofobe optreden van gilden zoals in Lübeck hun eigen belangen eerder schaadden dan bevorderden.[4]

In hoeverre is de bloei van de Londense City rond 1800 gegrondvest op het bloed van slaven? N. Draper, 'The City of London and slavery. Evidence from the first dock companies, 1795-1800', *Economic history review,* 61 (2008) 432-466 tracht deze politiek gevoelige vraag te beantwoorden door de eerste aandeelhouders door te lichten van de twee duurste en belangrijkste havenwerken die in de jaren 1790 werden aangelegd: de West India Dock en de London Dock. In beide projecten was meer dan een derde van de investeerders slaveneigenaar, actief slavenhandelaar of intensief betrokken bij de verscheping, verhandeling, financiering en verzekering van door slaven geproduceerde producten. Anders dan in Bristol waar de slaveneconomie goed was voor 40 procent van het stedelijk inkomen, of het veel kleinere Liverpool waar 70 procent van de slavenverschepingen vertrokken, was de slaveneconomie in Londen niet dominant. Marginaal was ze echter beslist niet. Dat zich onder de aandeelhouders van beide havenprojecten zowel bekende slavenhandelaars als abolitionisten bevonden, onderstreept dat de slavenhandel volop geïntegreerd was in de Londense commerciële en financiële structuur.[5]

Arbeidsmarkt

Dat de Zwarte Dood de middeleeuwse stedelijke arbeidsmarkt danig verstoorde zal geen verrassing zijn. Minder bekend is echter dat de pandemie in Zuid-Europa leidde

4 Martin Rorke, 'Trade and traders. Edinburgh's sixteenth-century exporting community', *Historical research* 81 (2008) 447-462 analyseert aan de hand van douaneregisters de omvang van de export- en transitohandel in Edinburgh in de periode 1529-1593, de samenstelling van de producten en de opmerkelijk breed samengestelde groep van exporterende handelaars in 1566. Hoe buitenlandse, met name Zwitserse, kooplieden en ondernemers in achttiende en negentiende eeuw in Napels en Genua een flink imperium konden opbouwen – door de juridische bepalingen uit te spelen, een gesloten netwerk te vormen of juist goed te integreren, wordt beschreven in het themanummer van *Journal of modern Italian studies,* 13 (2008): Roberto Zaugg, 'Judging foreigners. Conflict strategies, consular interventions and institutional changes in eighteenth-century Naples', 171-195; Daniela Luigia Cagliotti, 'Trust, business groups and social capital. Building a Protestant entrepreneurial network in nineteenth-century Naples', 219-236; Luca Codignola en M. Elisabeth Tonizzi, 'The Swiss community in Genoa from the Old Regime to the late nineteenth century', 152-170.

5 De centrale rol van detailhandel en regionale handel in een Spaanse provinciestad staat centraal in Jesús Mirás Araujo, 'The commercial sector in an early twentieth-century Spanish city: La Coruna, 1914-1935', *Journal of urban history,* 34 (2008) 458-483.

tot de herinvoering van slavernij. In 'Tartars in Spain. Renaissance slavery in the Catalanian city of Manresa, c. 1408', *Journal of medieval history,* 34 (2008) 347-359 legt Jeffrey Fynn-Paul uit dat slavernij in de elfde eeuw in Zuid-Europa beperkt was tot het gebruik van Christenen en Moslims om elkaars krijgsgevangenen tot slaaf te maken. Toen de Genuezen in het Zwarte Zeegebied een grootschalige slavenhandel aantroffen tussen Moslimstaten, Byzantium en Rusland, wist de kerk met haar resolute afwijzing van slavernij verdere verspreiding aanvankelijk te voorkomen. Door de Zwarte Dood stegen de arbeidskosten echter zo sterk en verloren de elites tegelijkertijd zoveel rijkdom, dat het taboe op slavenbezit in Spanje en Italië begon af te brokkelen: niet alleen in de grotere steden, maar volgens het onderzoek van Fynn-Paul ook in kleine provinciesteden. Op basis van een zeer gedetailleerd belastingregister uit 1408 blijkt dat in Manresa, de zevende stad van Catalonië, 17 van de 640 huishoudens één of meer slaven bezaten, overwegend afkomstig uit het Zwarte Zeegebied. Gevoelig voor de kerkelijke afkeuring zagen de meeste leden van de politieke elite van slavenbezit af. Verschillende rijke kooplieden, advocaten, renteniers, maar ook een kleermaker maakten echter een simpele economische afweging. De in totaal 26 slaven waren gemiddeld 36 pond waard, een investering die zich ten opzichte van het normale arbeidersloon in ongeveer drie jaar terugverdiende. Dat driekwart van de slaven uit vrouwen bestond had eveneens een economische achtergrond: mannelijke slaven namen vaker de benen en vrouwelijke slaven waren ondanks hun meeropbrengst niet duurder. De herinvoering van de slavernij op het Iberisch schiereiland had een naargeestig gevolg. De Spaanse en Portugese stedelijke bovenlaag raakte opnieuw gewend aan het idee van slavenbezit, aan de vooravond van hun inscheping naar de Afrikaanse eilanden, de Sub-Sahara en de nieuwe wereld.

Het onderzoek naar in- en uitsluitingsprocessen in vroegmoderne gilden wordt dit jaar onder meer voortgezet door Paola Lanardo, 'Corporations et confréries. Les étrangers et le marché du travail à Venise (XVe-XVIIIe siècle)', *Histoire urbaine,* 21 (2008) 31-48. Terwijl in Venetië de buitenlandse koophandel uitsluitend aan eigen burgers werd gegund, stonden andere sectoren van de stedelijke arbeidsmarkt juist opmerkelijk voor migranten open. De meeste gilden hanteerden voor hen hoogstens een iets ander entreegeld of een iets langere leertijd. Sommige gilden waren opmerkelijk multi-etnisch van samenstelling, terwijl de zijdenijverheid bijvoorbeeld door migranten uit Lucca werden gedomineerd en er een Duits gilde van goudsmeden bestond. De Senaat, die erkende dat de komst van vreemdelingen bevorderlijk was voor de stedelijke economie, speelde hierin een stimulerende rol en drong er in de zestiende eeuw na epidemieën herhaaldelijk bij de gilden op aan om vreemdelingen zelfs zonder enig examen toe te laten. Vanuit de gilden nam de wrevel jegens vreemdelingen echter steeds meer toe. Met name in de zeventiende en vooral achttiende eeuw wierpen zij steeds hogere drempels op en sloten zij zich steeds meer voor vreemdelingen af – ook al werd duidelijk dat dit geen gunstige uitwerking had op de stedelijke economie. Hanna Sonkajärvi, 'From German-speaking Catholics to French carpenters. Strasbourg guilds and the role of confessional boundaries in the inclusion and exclusion of foreigners in the eighteenth century', *Urban history,* 35 (2008) 202-215 toont aan dat in Straatsburg na de Franse verovering in 1680 religieuze identiteit meer dan nationaliteit bepalend was voor de in- en uitsluiting in gilden. Zo biedt ze een fraaie casus van een Duits, Lutheraans timmermansgilde dat

de katholieke Franse nieuwkomers dwong om een eigen gilde op te richten, maar al snel lijdelijk moest toezien dat zich bij het Franse gilde niet alleen Fransen maar vooral ook hardwerkende katholieke Zuid-Duitsers aansloten.[6]

Amy Louise Erickson, 'Married women's occupations in eighteenth-century London', *Continuity and change,* 23 (2008) 267-307 rekent op basis van een rechtbankarchief, een archief van een liefdadige instelling en een gilde op een ronduit spectaculaire manier af met enkele vastgeroeste opvattingen omtrent de positie van vrouwen op de achttiende-eeuwse Londense arbeidsmarkt. Anders dan nog altijd wordt aangenomen verrichtten veruit de meeste vrouwen niet alleen voor hun huwelijk en eventueel als weduwe betaalde arbeid, maar werkten ze ook gewoon hun hele huwelijk door. Bij de rechtbank vertelde slechts één procent van de gehuwde vrouwen door hun man te worden onderhouden. Juist tijdens de zware jaren met opgroeiende kleine kinderen huurden huishoudens van ambachtslui en winkeliers massaal bedienden in om te zorgen dat de vrouw des huizes door kon werken. Erickson bestrijdt de gedachte dat burgerlijke staat voor vrouwen een belangrijker bron vormde van hun identiteit dan hun beroep. Op de open vraag 'what are you' die getuigen werd voorgehouden, gaven *alle* 400 vrouwen een opgave van hun beroep en vaak hun woonplaats en zei *geen enkele* vrouw 'ik ben de vrouw van X'. Haaks op wat vaak wordt geponeerd was van een strikte arbeidssegregatie naar sekse ook nauwelijks sprake. Zeker, ruim de helft van de vrouwen was werkzaam in de door historici als 'huiselijk' en daarmee als 'vrouwelijk' geconnoteerde kleding- en voedselsector. Maar … dat gold tot in het midden van de negentiende eeuw ook voor mannen. De welstand van de meeste huishoudens uit de middengroepen rustte niet uitsluitend op het mannelijk inkomen, maar zelfs ook niet op een gezamenlijk gedreven onderneming. In maar liefst de helft van de gevallen werkten echtgenoten in heel verschillende ondernemingen of bedrijfstakken, bijvoorbeeld als modiste en schoenmaker, modiste en pruikenmaker of als koffiehuishoudster en advocaat.[7]

Stadsbestuur, kerk en burgers

De toenemende politieke aspiraties van burgers en stadsbestuurders stuitte in de middeleeuwen niet alleen op tegenstand van vorsten, maar ook van de kerk. Met name in de dertiende eeuw zetten kerkelijke autoriteiten daarbij af en toe hun zwaarste geestelijke machtsmiddel in: excommunicatie. Véronique Beaulande, 'La force de la censure. L'Excommunication dans les conflits de pouvoir au sein des villes au XIIIe siècle', *Revue historique,* 646 (2008) 251-278 beschrijft aan de hand van enkele politieke crises in Laon en Reims hoe aartsbisschoppen dit machtsmiddel niet alleen inzetten om hun wereldlijke macht tegen assertieve bestuurders, rechters en opstandige burgers te verdedigen, maar ook om bijvoorbeeld met steun van de schepenen de concurrerende aartsdeken en het kapittel een hak te zetten. De excommunicatie kon verschillende vormen aannemen, van tijdelijke onthouding van sacramenten, sociale uitstoting tot een met allerlei rituelen uitgesproken anathema. Hoewel de excommunicatie zeker in-

6 Over de harmonie en spanning binnen Londende gilden zie ook Robert Tittler, 'Portraiture, precedence and politics amongst London liveries', c. 1540-1640', *Urban history,* 35 (2008) 349-362.

7 Silvia Evangelisti, 'To find God in work? Female social stratification in early modern Italian convents', *European history quarterly,* 38 (2008) 398-416 beschrijft hoe Italiaanse kloosters in Italiaanse steden als Napels en Florence arme ongetrouwde vrouwen in de achttiende eeuw steeds meer mogelijkheden aanreikten om als 'servant nuns' onder de pannen te komen, maar hun gedrag in allerlei normatieve teksten wel strikt aan banden legden.

druk maakte, was het middel lang niet altijd even effectief. De geëxcommuniceerde burgemeesters en rechters van Laon konden hun zielenheil blijven beschermen in de dichtbijgelegen diocesen Noyon en Senlis. Met steun van bevriende priesters konden ze soms zelfs in hun eigen stad blijven deelnemen aan de mis. Hun excommunicatie werd pas na een publieke boetedoening opgeheven, maar in de praktijk kwamen ze er zonder erg veel eerverlies vanaf.[8]

Middeleeuwse stadsbestuurders die relatief onafhankelijk van de kerk of de vorst konden opereren, hadden nog niet de vrije hand om naar eigen goeddunken fundamentele bestuurlijke veranderingen door te voeren. Jörg Rogge, 'Reformieren und regulieren. Semantik und Praxis von Reformen in spätmittelalterlichen Städten', *Historisches Jahrbuch,* 128 (2008) 7-23 zet uiteen hoe laatmiddeleeuwse traktaten over goed stadsbestuur steevast benadrukten dat ingrijpende bestuurlijke veranderingen – Reformen, Anpassungen, Verbesserungen, Erneuerungen – tot het minimum moesten worden beperkt en alleen gerechtvaardigd waren als ze de harmonie onder de burgers zouden bevorderen en de economie zouden versterken. In Ulm mochten de grote en kleine raad uitsluitend in de vier weken voor 23 april wetsvoorstellen bespreken en aannemen; op Georgstag werd dan ten overstaan van alle burgers het zogenaamde *Rote Buch* met alle stedelijke wetten en verordeningen voorgelezen. Uit het voorbeeld van Freiburg im Breisgau blijkt niet alleen hoe voorzichtig, maar ook hoe verrassend geavanceerd bestuurlijke veranderingen werden voorbereid. In 1476 maakte de stadsschrijver Johannes Gottschalk een heuse studiereis langs zestien Duitse steden om systematisch te onderzoeken hoe andere stadsbesturen hun belastingen en stedelijke ambten hadden georganiseerd. Op basis van zijn uitvoerige rapport werd een pakket bestuurlijke hervormingen samengesteld, dat consequent met een beroep op de terugdringing van de stedelijke schuldenlast werd gerechtvaardigd.

Dat de traditionele corporatieve band tussen stadsbestuurders en burgers aan het eind van de zeventiende eeuw in een Engelse deftige provinciestad als York anders dan wel wordt aangenomen nog allerminst was verzwakt, blijkt uit Phil Withington, 'Citizens, soldiers and urban culture in Restoration England', *English historical review,* 123 (2008) 587-610. In 1686 begeleidden de koninklijke troepen bij de begrafenis van een zekere Lady Stanford, dochter en schoondochter van prominente royalisten die onder Cromwell waren geëxecuteerd, haar lichaam langs dezelfde route richting de York Minster waarmee de lokale ambachtslieden tijdens hun jaarlijkse processie 'hun' stad doorkruisten. Bij de kathedraal brak onder de vele aanwezige gezellen een tumult los dat op bevel van een voorname legeraanvoerder hardhandig door de soldaten werd neergeslagen. Withington plaatst het oproer met een geweldige detailkennis in het uiterst complexe stedelijke landschap van de Restauratieperiode. Ondanks het versmeltingsproces van vooraanstaande bestuursfamilies met de landelijke gentry in een nieuwe 'fashionable' elite, kozen diverse stadsbestuurders van de oude stempel opmerkelijk partij voor de oproerige gezellen. Zij bleken nog altijd gehecht te zijn aan de verdediging van de oude corporatieve instituties en sociale verbanden tegen de toenemende autoriteit van de staat, met name als het ging om de toenemende 'militarisering' van de stedelijke ruimte.

8 Hoe in dertiende-eeuws Marseille Franciscanen, Dominicanen, stadsbestuurders en verschillende vorsten elkaar in een ingewikkeld complot naar het leven stonden wordt en detail beschreven in Holly J. Grico, 'Franciscan inquisition and mendicant rivalry in mid-thirtheenth-century Marseille', *Journal of medieval history,* 34 (2008) 275-290.

In het klassieke beeld van Jürgen Habermas vormden koffiehuizen en salons de belangrijkste stedelijke ontmoetingsplekken waar burgers in de achtttiende eeuw politieke kritiek ventileerden. Karin Sennefelt, 'Citizenship and the political landscape of libelling in Stockholm, c. 1720-70', *Social history,* 33 (2008) 145-163 laat zien hoe diverse plakplaatsen van anonieme, handgeschreven schotschriften een even markante betekenis hadden in het stedelijke politieke landschap en tot op zekere hoogte ook een breder publiek bij de politiek betrokken. De schotschriften op de deuren van individuele bestuurders waren voor iedereen zichtbaar, leesbaar en begrijpelijk. Met name Bijbelcitaten over corrupte bestuurders waren duidelijk genoeg. Het Latijnse citaat uit Petronius' *Satyricon*, dat in de koninklijke tuinen op de piedestal van een bloempot werd aangetroffen, was meer op hooggeplaatste insiders gericht, evenals de in het Frans opgestelde theaterposter naast een chique koffiehuis waarop twee leden van de clerus in de hoofdrollen van 'verdoemde onwetende' en 'ongodische dienaar' werden opgevoerd. Op het drukke centrale plein van de stad vond men bij het Huis van de Adel de meest giftige en expliciete politieke aanvallen aangeplakt, net als bij het stadhuis en de plaats waar criminelen aan de schandpaal werden genageld. Hoewel de schotschriften meestal snel werden weggegrist, werd de politieke boodschap onder de aanwezige burgers des te actiever mondeling overgeleverd en bediscussieerd. In 'Social and political thresholds in Stockholm, c. 1720-1770', *Urban history,* 35 (2008) 185-201 toont dezelfde auteur dat de autoriteiten er slechts gedeeltelijk in slaagden om de lagere standen bij deze politieke plaatsen weg te houden. Zo ontstond er een politiek landschap waar – zeker tijdens de zittingen van de Rijksdag – diverse sociale groepen actief tussen verschillende politieke ontmoetingsplaatsen in de stad heen en weer laveerden.

Criminaliteit en gender

In middeleeuwse steden waren er volgens veel historici niet alleen veel minder vrouwelijke dan mannelijke dieven, maar stalen vrouwen ook andere spullen, op een andere manier en vanuit andere motieven. Trevor Dean, 'Theft and gender in late medieval Bologna', *Gender & history,* 20 (2008) 399-415 plaatst hier serieuze kanttekeningen bij. Op basis van een secure analyse van ruim 700 veroordelingen in de perioden 1350-69, 1400-19 en 1450-69 toont hij aan dat mannen weliswaar veel vaker dan vrouwen geweld gebruikten, zich schuldig maakten aan berovingen langs de openbare weg, in groepen optraden en als beroepscrimineel opereerden, maar dat dit gedrag ook onder mannelijke dieven zeer atypisch was. Incidentele diefstal van kleine hoeveelheden kleren, munten, juwelen en voedsel voor directe consumptie – zaken die meestal als kenmerkend voor de kleine groep vrouwelijke dieveggen worden bestempeld – blijkt zelfs in de vroegste, meest gewelddadige periode even karakteristiek voor mannelijke diefstal te zijn. Dean waarschuwt voor de neiging van gender-historici om mannen als de norm te blijven zien en primair de stereotype verschillen tussen mannen en vrouwen te benadrukken. Hij pleit terecht voor een meer flexibele notie van gender, waarin naast mannelijke en vrouwelijke gedragspatronen recht wordt gedaan aan een breed spectrum van gedeelde, gelijkaardige gedragingen.[9]

9 In 'Fornicating with nuns in fifteenth-century Bologna', *Journal of medieval history,* 34 (2008) 374-382 laat dezelfde Trevor Dean aan de hand van enkele rechtszaken zien dat seksueel contact tussen nonnen en stedelingen veel ongebruikelijker waren dan regelmatig wordt beweerd.

Tot een verrassend gelijksoortige conclusie komen Jessica Warner, Janine Riviere, Katryn Graham in 'Men and women fighting side by side. Examples from an English town, 1653-1781', *Journal of family history,* 33 (2008) 156-172. In de in totaal ruim 7500 gevechten in de roerige havenstad Bristol was er tussen de circa 5000 betrokken mannen en ruim 2500 vrouwen nauwelijks een verschil in het soort geweld dat zij gebruikten. Van de mannen en vrouwen gebruikte respectievelijk 4,5 en 3,6 procent een mes of een ander potentieel dodelijk wapen, respectievelijk 9 en 7 procent een stok of een ander niet dodelijk wapen, 71 en 73 procent fysiek geweld zonder wapen, terwijl in beide gevallen 12 procent zich beperkte tot beledigingen en bedreiging. In de 369 gevechten waarbij vrouwen met mannen (meestal hun echtgenoot) een gemeenschappelijke tegenstander bestookten, waren zij doorgaans minder gewelddadig en speelden ze meer een helpende rol. Dezelfde gevechten tonen echter tegelijk hoezeer mannen en vrouwen aan dezelfde zaken aanstoot konden nemen en hun huishouden zij aan zij tegen buitenstaanders verdedigden. Warner c.s. waarschuwen dan ook dat genderanalyse een beperkt en zeer gekleurd beeld kan geven van de wijze waarop mannen en vrouwen zichzelf en hun positie in de vroegmoderne stad definieerden. Ze hadden meer gemeen dan hen onderling verdeelde.[10]

Hoewel prostitutie in Londen in de vroege twintigste eeuw op zichzelf geen crimineel misdrijf was, werden tippelende vrouwen rond de Eerste Wereldoorlog in toenemende mate gecriminaliseerd. Julia A. Laite, 'Taking Nellie Johnson's fingerprints. Prostitutes and legal identity in early twentieth-century London', *History workshop journal,* 65 (2008) 96-116 legt uit dat prostituees volgens de vroeg-negentiende-eeuwse Sollicitation Laws konden worden beboet of ingesloten als zij openlijk op straat hun diensten aanboden, maar ook als zij zich naar de mening van politie-agenten 'onzedelijk' gedroegen. Prostituees die eenmaal waren veroordeeld kregen een hogere straf en werden ook vaker opgepakt omdat hun bekendheid bij justitie al voldoende bewijs vormde voor hun 'onzedelijk gedrag'. Geen wonder dat prostituees er alles aan deden om in de politie-administratie geen stabiele identiteit te krijgen: ze gaven voortdurend valse namen op en zorgden dat hun politiefoto's onscherp werden door voor de fotograaf licht te bewegen. Tijdens de Eerste Wereldoorlog, toen de toenemende prostitutie in de hoofdstad een nieuwe golf van morele paniek teweegbracht, probeerde de politie opgepakte prostituees een ondubbelzinnige juridische identiteit te verschaffen door hen massaal vingerafdrukken af te nemen. Omdat deze moderne vingerafdrukken niet manipuleerbaar waren en ook veel gemakkelijker waren te classificeren en op kenmerken terug te vinden, vormden ze een crimineel stigma waar vrouwen zich niet langer gemakkelijk aan konden onttrekken. Terwijl het aantal gearresteerde prostituees in Londen sterk daalde, van bijna 13.000 in 1909 tot ruim 1100 in 1930, steeg het percentage veroordelingen van 80 naar 90 procent en nam ook de recidive sterk toe. Vrouwen die eenmaal met hun vingerafdruk als prostituee werden gestigmatiseerd, kregen het steeds moeilijker om de prostitutie te verlaten.

10 Lars Behrisch, 'Ville, criminalité et contrôle social en Allemagne (XVe-XVIe siècles): Görlitz, un cas apart?', *Revue d'histoire moderne et contemporaine,* 55 (2008) 7-33 biedt een uitgebreide versie van zijn artikel in *Urban history* dat vorig jaar in deze rubriek is besproken (191).

Culturele infrastructuur: aristocraten, burgers en stadsbesturen

In het historisch onderzoek naar de moderne stedelijke culturele infrastructuur worden de sturende rol en de verhoudingen tussen aristocraten, welgestelde burgers, commerciële ondernemers en stadsbestuurders steeds systematischer in kaart gebracht.[11] Patrick Driscoll, 'The Salisbury annual musical festival, 1770-1800. Provincial culture in transition', *Cultural and social history,* 5 (2008) 33-52 beschrijft hoe het prestigieuze jaarlijkse muziekfestival in de kathedraal van Salisbury, in de jaren 1770 het muzikale en sociale hoogtepunt van het aristocratische seizoen, zijn succes dankte aan één spilfiguur uit de nationale elite, die zowel een keur aan toonaangevende binnen- en buitenlandse solisten als de hoogste adel uit verre omstreken aan zijn festival wist te binden. Na zijn overlijden in 1780 viel zijn festival alras ten prooi aan ondernemende beroepsmusici die elkaar letterlijk de kathedraal uitvochten en de aristocratie zo slecht aan zich wisten te binden dat het festival in 1790 werd opgeheven. Driscol benadrukt dat de recente discussies over de vragen of de commercialisering van het Engelse muziekleven vroeger of later begon, de professionalisering vroeger of later inzette, of de hegemonie van Londen sterker of zwakker was dan wordt aangenomen, met zijn onderzoek niet direct wordt bevestigd of ontkracht. Mede door de cruciale betekenis van individuen, zo betoogt hij, waren de verschillen tussen de steden zo groot dat het eigenlijk weinig zin heeft om op zoek te zijn naar een vast chronologisch patroon.[12]

Axel Körner, 'Ein soziales 'Dramma in musica'? Verdi, alte Notabeln und neue Eliten im Theater des liberalen Italiens', *Historische Zeitschrift,* 287 (2008) 61-89 laat prachtig zien hoe de Italiaanse aristocratie in steden als Bologna tot ver in de negentiende eeuw met man en macht greep op het culturele leven probeerde te behouden. In 1762 had de Bolognese adel een doorslaggevende rol gespeeld bij de oprichting van het Teatro Comunale, door bij wijze van privaat-publieke samenwerking avant-la-lettre collectief privé-eigenaars te worden van de belangrijkste loges, die ijlings van familiewapens werden voorzien en met privé-meubelen werden ingericht. Om de dure voorstellingen draaiende te houden ontving het theater sinds 1820 een jaarlijkse subsidie uit de stedelijke kas, op voorwaarde dat de directeur niet alleen tegemoet zou komen aan de smaak van adellijke logebezitters, die vooral dol waren op belcanto opera's en zelfstandige balletten, maar ook aan de hang van het bredere burgerlijke publiek naar spectaculaire grand opéra's met kortere, geïntegreerde balletten. Nadat Bologna in 1870 was opgegaan in de nieuwe liberale staat en het stadsbestuur de dure zelfstandige balletten wilde afbouwen om meer ruimte te scheppen voor Wagner, Verdi en andere door burgers geliefde componisten, zetten de adellijke logebezitters hun hakken in het zand. Ze weigerden hun aanvullende abonnementsgeld te betalen zolang het stadsbestuur hen niet het vermaak bood dat in 1762 met hun voorouders was overeengekomen. Pas toen het stadsbestuur op basis van filologisch onderzoek kon bewijzen dat

11 Bij wijze van voorgeschiedenis zij verwezen naar Peter Howard, 'Preaching magnificence in Renaissance Florence', *Renaissance quarterly,* 61 (2008) 325-369, waarin de religieuze preken centraal staan waarmee de Florentijnse elite al in de jaren 1420 tot investeringen in cultuur werd aangemoedigd. Zie ook het themanummer over wetenschap en vroegmoderne wereldsteden in *Revue 'd histoire moderne et contemporaine,* 55 (2008) 7-181, met bijdragen over Peking, Calcutta, Rome, Parijs en Edinburgh.

12 Een voorbeeldige studie naar het wederzijdse proces van *cultural transfer* bij de commercieel geëxploiteerde en naar het voorbeeld van de 'polite society' gereguleerde laat-achttiende-eeuwse Vauxhalls biedt Jonathan Conlin, 'Vauxhall on the boulevard. Pleasure gardens in London and Paris, 1764-1784', *Urban history,* 35 (2008) 24-47.

de grote balletten pas sinds de vroege negentiende eeuw tot het vaste repertoire waren gaan behoren, moest de adel een toontje lager zingen. J. Trygve Has-Ellison, 'Nobles, modernism and culture of fin-de-siècle Munich', *German history,* 26 (2008) 1-23 gaat verder. Op basis van prosopografisch onderzoek toont hij aan dat de lage adel, mede gestimuleerd door Nietzsche's kritiek op de platte burgerij, rond de eeuwwisseling in München nog altijd – of beter gezegd: opnieuw – een krachtig stempel drukte op de stedelijke cultuur, met name de literatuur en beeldende kunst.[13]

Het tijdschrift *Informationen zur Modernen Stadtgeschichte* bouwt hier met een interessant themanummer over stedelijk cultuurbeleid op verder, waarbij zowel de lange termijn als een vergelijkend perspectief voorop staat. Stephen Pielhoff, 'Musikmäzenatentum und Stadtrepräsentation. Zur Finanzierungsgeschichte von Konzert- und Opernhausbauten vom Kaiserreich bis heute', *Informationen zur Modernen Stadtgeschichte,* (2008) 2, 16-30 vergelijkt de financiering van concert- en operagebouwen tijdens het Wilhelminische keizerrijk en de jaren 1950. Waar in veel laat negentiende-eeuwse steden de in vennootschappen georganiseerde burgerinitiatieven bijna altijd uitliepen op hoge uitgaven voor de stedelijke kas, hadden individuele mecenassen als Knupp in industriesteden als Essen een minstens even sterke greep op het stadsbestuur: in ruil voor hun financiële injectie eisten ze vergaande bevoegdheden, inclusief het recht hun protegés aan te wijzen als directeur. Bij de herbouw van het Hamburgse stadtheater deed zich begin jaren 1950 deels hetzelfde patroon voor. Terwijl de burgemeester zijn oude contacten als voormalige ondernemer inzette om de nieuwe rijken aan zijn project te binden, eisten de meest gulle mecenassen vergaande inspraak in het ontwerp, onder meer door lijnrecht tegen de geest van de nieuwe democratische republiek het herstel van de oude loges af te dwingen. De negentiende-eeuwse collectieve burgerinitiatieven waren echter grotendeels vervangen voor een nieuwe, bredere vorm van collectief mecenaat, waar een veel bredere groep burgers met tombola's en speciale uitvoeringen tot kleine, anonieme giften werden verleid – maar het stadsbestuur daarmee ook meer ruimte bood.

Thomas Höpel, 'Städtische Kulturpolitik im 20. Jahrhundert zwischen lokalen Besonderheiten und nationalen sowie europäischen Mustern: Leipzig und Lyon im Vergleich', *Informationen zur Modernen Stadtgeschichte* (2008) 2, 31-47 toont met twee duidelijke grafieken dat zowel in Leipzig als Lyon, de 'tweede steden' van de DDR en Frankrijk, de publieke investeringen in de stedelijke cultuur na de oorlog spectaculair toenamen. Er waren wel flinke verschillen: in Leipzig steeg het cultuurbudget al in de jaren 1950 tot 6 procent van de totale stadsbegroting en daalde daarna licht tot 5 procent; in Lyon bleef dit tot 1965 steken op 3 procent, maar steeg het in de jaren 1970 en 1980 tot 10 respectievelijk 15 procent. In Leipzig werd het stedelijke cultuurbeleid – met een sterke nadruk op amateurcultuur, maar ook de bescherming van het *Gewandhausorchester* – zoals te verwachten bijna volledig vanuit de centrale staat gedicteerd. Maar ook in Lyon valt de plotselinge toename van het cultuurbudget – voor een nieuwe concertzaal, een theater en een grote bibliotheek, en pas iets later ook meer voor amateurkunst – hoofdzakelijk te verklaren door de vorming van het nieuwe mi-

13 De verschillende muzikale voorkeuren van de Engelse en Duitse stedelijke burgerij als gevolg van de verschillende esthetische tradities van rationalisme versus idealisme staat voorop in Antje Pieper, 'Music and middle-class culture in early nineteenth-century Leipzig and Birmingham', *Cultural and social history,* 5 (2008) 53-74.

nisterie voor cultuur in 1959 en de aanstelling van professionals die zich richtten naar het centrale beleid.

Simon Gunn, 'The origins of urban cultural policy in England, 1835-1990', *Informationen zur Modernen Stadtgeschichte,* (2008) 2, 48-61 sluit het themanummer af met een langetermijn beschouwing van het Engelse stedelijke cultuurbeleid. In de achttiende eeuw trokken stadsbesturen soms aardig wat geld uit voor de verbetering van de culturele infrastructuur, maar het geld ging wel bijna uitsluitend naar semi-besloten aristocratisch vertier. Pas sinds de jaren 1830 en 1840 kwam er – opnieuw vanuit de centrale staat – geld beschikbaar om publiek toegankelijke musea, kunstgalerieën, bibliotheken en parken op te richten, veelal in de vorm van publiek-private ondernemingen.[14] Stadsbestuurders die uit de lokale begroting geld wilden reserveren voor culturele instellingen, stuitten echter steevast op flinke politieke weerstand van winkeliers en andere kleinere belastingbetalers. Met uitzondering van badplaatsen, waar de kiezers direct hun voordeel zagen in actief cultuurbeleid en *citybranding*, slaagden veel stadsbesturen er pas in de laatste decennia in om – met een beroep op de beschavende invloed van de 'rational recreation' – gratis muziekconcerten in de stedelijke parken te financieren en burgerinitiatieven met garantiestellingen te ondersteunen. Hoewel veel lokale besturen in het interbellum een flinke inhaalslag maakten, bleef hun rol in vergelijking met het continent nog vrij beperkt. Pas na de oorlog nam – opnieuw vanuit de centrale staat – het cultuurbudget sterk toe, waarbij de Arts Council onder het motto 'the best for the most' aanvankelijk vooral de hoge cultuur en pas vanaf eind jaren 1960 ook populaire cultuur ondersteunde. Pas in de jaren 1980 kwam er met de pogingen om de verpauperde Engelse steden te regenereren volgens Gunn werkelijk een geïntegreerd stedelijk cultuurbeleid tot stand, waarbij investeringen in cultuur als de sleutel tot economische groei en sociale harmonie werd beschouwd.

Straten, wijken, steden

In een themanummer van *Journal of early modern history,* 12 (2008), gewijd aan de cultuurgeschiedenis van de vroegmoderne straat, beschrijven Riita Laitinen en Dag Lindström, 'Urban order and street regulation in seventeenth-century Sweden', 257-287 hoe de absolutistische Zweedse koningen in de zeventiende eeuw kosten noch moeite spaarden om zowel Stockholm, oudere provinciesteden als de tientallen door hen gestichte gloednieuwe steden met behulp van Franse en Nederlandse architecten te voorzien van geometrische, rationele stratenpatronen en beeldbepalende gebouwen en moderne verdedigingswerken waarmee zij hun buitenlandse collega's naar de kroon konden steken. Om de stad een ordelijk aanzien te geven beperkten zij zich niet tot stedebouwkundige ingrepen, maar vaardigden zij met name vanaf de jaren 1620 ook een groeiende reeks verordeningen uit die burgers ertoe dwongen om de straten goed te plaveien, schoon te houden en te vrijwaren van onordelijk gedrag, inclusief private begrafenisstoeten. Burgers die deze regels negeerden liepen het risico hun burgerrecht te verliezen. Volgens Laitinen en Lindström stuitten al deze vergaande interventies van de koning, de uitvoerende gouverneurs en stadsbesturen in de structuur en het gebruik

14 Een interessante case study biedt in dit verband: Paul Elliot, Stephen Daniels en Charles Watkins, 'The Nottingham Arboretum (1852). Natural history, leisure and public culture in a Victorian regional centre', *Urban history,* 35 (2008) 48-71.

van de stedelijke ruimte vanuit de burgerij op minder verzet dan vaak is aangenomen. De vele burgers die zich bij de overheid beklaagden, deden dat vooral om bij onteigeningen een hogere compensatie af te dwingen. Het absolutistische ideaal van de ordelijke stad werd ook door de meeste burgers juist enthousiast omarmd.[15]

Een vergelijkbaar streven naar stedelijke orde en controle spreekt ook uit de actieve segregatiepolitiek waarmee Europese autoriteiten in vroegmoderne Aziatische handelsposten verschillende bevolkingsgroepen in aparte, soms ommuurde wijken van elkaar probeerden te scheiden. Carl. H. Nightingale, 'Before race mattered. Geographies of the color line in early colonial Madras and New York', *American historical review,* 36 (2008) 48-71 beschrijft hoe Britse autoriteiten in Madras de Engelse bewoners naar het voorbeeld van Portugese en Nederlandse handelsposten in een aparte, met hoge muren afgescheiden wijk concentreerden en voorschreven dat zij hun huizen ook uitsluitend aan andere Engelsen mochten verkopen. Indiase, Chinese, maar ook Portugese en Armeense inwoners woonden deels op eigen initiatief, maar in toenemende mate onder dwang in een verderop gelegen wijk die rond 1710 onder Engelse druk op hun eigen kosten werd ommuurd. Aanvankelijk werden beide wijken op basis van religieuze en nationale verschillen aangeduid als 'Christian town' en 'Malabar' of 'Gentue town', maar in de jaren 1680 kwam de laatste officieel bekend te staan als 'Black town', terwijl de eerste sinds 1710 in toenemende mate als 'White town' werd aangeduid. Nightingale ontrafelt hoe en waarom deze dichotomie in termen van kleur juist in deze periode zijn intrede deed en juist hier in Madras voor het eerst in de geschiedenis op gesegregeerde wijken werd geprojecteerd. Volgens hem eigenden de Engelse autoriteiten zich een van oorsprong Islamitische en Iberische discursieve tegenstelling toe die rond 1660 zijn intrede had gedaan in de West-Indische kolonies en na 1700 ook doordrong in de bevolkingsadministratie van steden als New York. Om de complexiteit van deze geschiedenis te onderstrepen beschrijft hij hoe juist in New York de stedelijke autoriteiten de ruimtelijke segregatie tussen Europeanen en slaven/ex-slaven rond 1700 krachtig bestreden. Vanuit het streven de slaven in toom te houden werd de door hen bewoonde wijk net buiten de befaamde stadsmuur van Peter Stuijvesant met de grond gelijk gemaakt en werden ze verplicht om in de huishoudens van hun meesters midden in de stad te gaan wonen.

Een fascinerend, nog zelden bestudeerd hoofdstuk uit de geschiedenis van de stedelijke ruimtelijke orde is de invoering van de huisnummering: een fenomeen dat terug te voeren is op de Parijse Pont Notre Dame in de vijftiende eeuw, maar dat pas aan het eind van de achttiende eeuw systematisch zijn intrede deed, eerst in Franse provinciesteden (1768), later in Kopenhagen (1771) en Berlijn (1797). In Europa ging de introductie van huisnummering meestal logisch vooraf aan de eerste uitgevers-initiatieven om de stad van een adresboek te voorzien. In de Verenigde Staten, zo bewijst Reuben S. Rose-Redwood, 'Indexing the great ledger of the community. Urban house num-

15 In hetzelfde themanummer legt Maria Helena Barreiros, 'Urban landscapes. Houses, streets and squares of 18th century Lisbon', 205-232 een vergelijkbare relatie tussen de bekende stadsplanning van markies de Pombal en de regulering van de woon- en straatcultuur. In twee andere artikelen wordt het thema vanuit het perspectief van gender interessant uitgediept: Elizabeth S. Cohen, 'To pray, to work, to hear, to speak. Women in Roman streets, c. 1600', 289-311; Anu Korhonen, 'To see and to be seen. Beauty in the early modern London street', 335-360. De enige bijdragen over de middeleeuwse stadsplanning zijn te vinden in het milieuhistorische themanummer van *Histoire urbaine,* 22 (2008) 2, 'In urbem aquam ducere'.

bering, city directories and the production of spatial legibility', *Journal of historical geography,* 34 (2008) 286-310, lag dat meestal precies andersom. Hier waren het bijna altijd uitgevers van commerciële adresboeken die hun stadsbestuur ertoe overhaalden om huisnummers te introduceren; enkele uitgevers trokken er zelfs met eigen teams op om de huizen in de stad ongevraagd van nummers te voorzien. Het traditionele Engelse systeem, waarbij de nummering aan de ene kant van de straat begon bij 1 tot en met 100 en aan de andere kant in tegenovergestelde richting werd voortgezet met 101 tot 200, werd in Philadelphia al in 1790 vervangen door het bekende systeem om de ene kant met even nummers en de andere kant met oneven nummers uit te rusten. Met het oog op de snel veranderende bebouwing, liep dezelfde stad in 1856 opnieuw voorop met de introductie van een decimaalsysteem, waarbij voor elk blok honderd huisnummers werden gereserveerd. Rose-Redwood toont aan dat de topos van stad als tekst meer is dan een modieuze semiotische projectie: de uitgevers van adresboeken betoogden meermaals letterlijk dat de stad net als een tekst een goede paginanummering, een alfabetische index en een coherente bladspiegel moest hebben. Terwijl de bewoners daar aanvankelijk niet allemaal voor stonden te springen – uit angst voor belasting, juryverplichtingen of dienstplicht gaven ze de uitgevers vaak geen of valse informatie – was de huisnummering rond 1900 in alle steden een gemeentelijke taak geworden die op een steeds wetenschappelijker basis werd uitgevoerd.

Ten aanzien van de twintigste-eeuwse stedenbouw bieden de specialistische tijdschriften *Planning perspectives* en *Journal of planning history* ook dit jaar weer een brede waaier van meer dan twintig artikelen die onmogelijk allemaal kunnen worden besproken. Met betrekking tot de vroege twintigste eeuw zijn er onder meer lezenswaardige bijdragen te vinden over de bouw van Barcelona's Barri Gòtic, de Bergsoniaanse achtergronden van de Franse stedebouwer Marcel Pöete, regionalistische idealen in de New Urbanist Movement en de politieke strijd over de toepassing van de City Beautiful vormentaal in Albany.[16] Domenic Vitello, 'Machine building and city building. Urban planning and industrial restructuring in Philadelphia', *Journal of urban history,* 34 (2008) 399-434 schetst een verrassend ontnuchterend beeld van de gevolgen van de Amerikaanse City Beautiful beweging. De vervanging van het drukke spoorwegnet dwars door de stad door een ondergrondse metro en de aanleg van de monumentale, met bomen en musea omzoomde Parkway boulevard naar Parijs' model maakten het drukke, industriële Philadelphia rond 1920 in theorie een stuk aantrekkelijker om te wonen en te winkelen. Maar de prijs was hoog. De grootste locomotief- en machinefabrieken, opgegaan in nationale consortia zonder band met de lokale gemeenschap, voelden zich steeds minder welkom in de stad en verhuisden naar de suburbs, zonder dat er een sterke diensteneconomie voor in de plaats kwam. Anders dan vaak wordt beweerd was de desindustrialisering die steden als Philadelphia na de Tweede Wereldoorlog in de afgrond stortte geen onvermijdelijk proces, maar het resultaat van politiek keuzes, gestoeld op esthetische, anti-industriële sentimenten. Voor de belan-

16 Joan Ganau, 'Reinventing memories. The origin and development of Barcelona's *Barri Gòtic*, 1880-1950', *Journal of urban history [JUH],* 34 (2008) 795-832; Charissa N. Terranova, 'Marcel Poëte's Bergsonian urbanism. Vitalism, time and the city', *JUH,* 34 (2008) 919-943; Emily Talen, 'Beyond the front porch. Regionalist ideals in the new urbanist movement', *Journal of planning history [JPH]* 34 (2008) 20-47; John S. Pipkin, 'Chasing rainbows' in Albany. City beautiful, city practical 1900-1925', *JPH,* 34 (2008) 327-353.

gen van arbeiders en de toekomstige werkgelegenheid van de stad, hadden de vooruitstrevende politici en architecten eigenlijk nauwelijks oog.[17]

Van de diverse artikelen over (post)koloniale stedebouw is Panayiota Pyla, 'Back to the future. Doxiadis's plans for Baghdad', *Journal of planning history,* 34 (2008) 3-19 het meest interessant. In de jaren 1950 nodigde het westers-georiënteerde regime van Irak enkele toonaangevende westerse architecten uit om spraakmakende *landmarks* tot stand te brengen die de trots van de jonge natie zouden onderstrepen en de morrende bevolking zou overtuigen dat het land nu werkelijk snel moderniseerde. Le Corbusier bouwde een sportstadion, Walter Gropius een universiteit, Alvar Aalto een soort congrescentrum en Frank Lloyd Wright de opera. Voor het grote masterplan voor Bagdad vroeg de regering de toen nog relatief jonge Griekse architect en stedebouwer Constantinos Doxiades: niet alleen omdat hij als coördinator van de Griekse wederopbouw over de nodige ervaring beschikte, maar ook omdat men niet zo snel van een imperialistische insteek zou kunnen beschuldigen. In zijn tijdschrift *Ekistics* maakte hij zich juist hard voor een apolitieke, op wetenschappelijke grondslagen gebaseerde stedebouw die gericht was op universele menselijke behoeften, maar die zich anders dan bijvoorbeeld bij de eurocentrische vormentaal in Brasilia zou aanpassen aan lokale omstandigheden. Zijn masterplan voorzag in een langwerpig abstract raster van wegen, wijken en groen dat als een lineaire stad op de Tigris werd geprojecteerd, maar rekening hield met het oude stadscentrum. Zijn modelgemeenschap van 100.000 inwoners zou bestaan uit kleinere eenheden van 10.000 inwoners, die alle belangrijke faciliteiten op loopafstand zouden hebben en die zodanig zouden worden gehuisvest dat, zoals het regime het graag wilde, de sectarische tegenstellingen zouden worden verzacht zonder de scheiding tussen de klassen in gevaar te brengen. Met name door de op de lokale samenleving georiënteerde 'roddelpleinen' viel het plan in goede aarde. Hoewel na de val van het regime in 1958 slechts zeer gedeeltelijk werd uitgevoerd, legde Doxiadis hiermee de basis van zijn wereldwijde succes. Met zijn sociaal-technocratische en tegelijk regionalistische filosofie en marketingstrategie zou hij in de jaren 1960 uitgroeien tot 'the worlds busiest planner' (*The New Yorker*) en 'remodeller of the world' (*Life*).[18]

De *ups and downs* van de naoorlogse wederopbouw in Europa komt ook dit jaar weer ruim aan bod,[19] evenals het wel en wee van de troosteloze na-oorlogse huisves-

17 Zie in dit verband ook het themanummer 'Stadt und Industriekultur', *Informationen zur Modernen Stadtgeschichte* (2008) 1. Vgl. de kritiek van Heinz Reif, 'Industriekultur. Anmerkungen zu einem 'unscharfen Begriff', *Informationen zur Modernen Stadtgeschichte,* (2008) 2, 79-87.

18 Voor andere voorbeelden van koloniale en postkoloniale stedebouw zie o.a. Michael Rosenthal, 'London versus Sydney, 1815-1823. The politics of colonial architecture', *Journal of historical geography,* 34 (2008) 191-219 en het curieuze vierluik over 'The Adelaide wars', *Planning perspectives [PP],* 23 (2008) 221-251. Verder ook David A. Johnson, 'A British Empire for the twentieth century. The inauguration of New Delhi, 1931', *Urban history [UH],* 35 (2008) 462-484; Jeremy Philips, 'City and empire. Local identity and regional imperialism in 1930s Japan', *UH,* 35 (2008) 116-133; Ziva Kolodney en Rachel Kallus, 'From colonial to national landscape. Producing Haifa's cityscape', *PP,* 23 (2008) 323-348; Luis Valenzuela, 'Mass housing and urbanization. On the road to modernization in Santiago. Chile, 1930-60', *PP,* 23 (2008) 263-290. Zie in dit verband ook het mooie artikel over de Franse cultuurpolitiek J.P. Daughton, 'When Argentina was 'French'. Rethinking cultural politics and European imperialism in Belle-Epoque Buenos Aires', *The journal of modern history,* 80 (2008) 831-864.

19 Stephen Essex en Mark Brayshay, 'Boldness diminished? The postwar battle to replan a bomb-damaged provincial city', *UH* 35 (2008) 437-461; Peter J. Larkham en John Pendlebury, 'Reconstruction planning and the small town in early post-war Britain', *PP,* 23 (2008) 291-321; Richard Hornsley, 'Everything is made of atoms.' The reprogramming of space and time in post-war London', *JHG,* 34 (2008) 94-117; Fabrizio Maccaglia, 'Main base sur Palerme. Planification et reconstruction de la capitale sicilienne depuis 1943', *Histoire urbaine [HU],* 21 (2008) 69-80.

tingsprojecten.[20] Bronwen Edwards en David Gilbert, '"Piazadilly!" The re-imagining of Piccadilly Circus (1957-72)', *Planning perspectives,* 23 (2008) 455-478 dragen een vrolijk steentje bij aan de recente herwaardering van de tot voor kort simpelweg als oerlelijk en onmenselijk beschouwde laatmodernistische projecten waarmee architecten, stedenbouwers en speculanten in de jaren zestig de binnensteden van metropolen als Londen poogden te vernieuwen. Het is op zichzelf tekenend voor het toen reeds kantelende klimaat dat de bouwspeculant die van het stadsbestuur de vrije hand had gekregen om op Piccadilly Circus het oude Monico Café te vervangen door een flat met gigantische reclameverlichtingen, na een mislukte pr-campagne en de nodige tumult vanuit de bevolking en architecten het veld moest ruimen. Het masterplan dat de architect William Holford daarna opstelde komt ons op het eerste gezicht bijna even bombastisch voor, maar bij nadere beschouwing ging het meer dan verwacht uit van de menselijke maat. Terwijl het stadsbestuur hem opjoeg met de verwachting dat het langsrazende autoverkeer met meer dan vijftig procent zou toenemen, ging hij in zijn plan consequent uit van het perspectief van de voetgangers, winkelend publiek en vrolijke jongeren. Dat de in onze ogen karakteristieke Victoriaanse en Edwardiaanse theaters en concertzalen uiteindelijk niet tegen de vlakte gingen mag niettemin toch wel een gelukje heten.[21]

20 Zie o.a. het themanummer 'Financier l'habitat. Le role de la CDC aux XIX-XXe siècles', *HU,* 20 (2008) 7-168; Kathy Arthurson, 'Australian public housing and the diverse histories of social mix', *JUH* 34 (2008) 484-501; Brian J. Miller, 'The striggle over redevelopment at Cabrini Green, 1989-2004', *JUH,* 34 (2008) 944-1012. Voor vroegere perioden zie o.a.: Tom Crook, 'Accommodating the outcast. Common lodging houses and the limits of urban governance in Victorian and Edwardian London', *UH,* 35 (2008) 414-436; Georgios Kritikos, 'Uncontrolled urban housing in interwar Greece. The rise of the city in urban and national politics', *European review of history,* 15 (2008) 497-518.

21 Voor andere interessante stukken over naoorlogse stedenbouw zie o.a. Stephen J. McGovern, 'Evolving visions of waterfront development in postindustrial Philadelphia. The formative role of elite ideologies', *JPH,* 34 (2008) 295-326; Pedro Ressano Garcia, 'The role of the port authority and the municipality in port transformation. Barcelona, San Francisco and Lisbon', *PP,* 23 (2008) 49-79; het themanummer 'Politics and the American city, 1940-1990', *JUH,* 34 (2008) 209-353; Florian Urban, 'Friedrichstrasse, 1987. Neo-historical urban design in the German Democratic Republic', *PP,* 23 (2008) 1-28; Greg Umbach en Dan Wishnoff, 'Strategic self-orientalism. Urban planning policies and the shaping of New York City's Chinatown, 1950-2005', *JPH,* 34 (2008) 214-238. Voor een aanvullende selectie van stadshistorische artikelen die in deze rubriek buiten beschouwing zijn gebleven zie de in noot 1 vermelde website.

Over *Stadsgeschiedenis*:
Stadsgeschiedenis biedt een breed forum voor interdisciplinaire wetenschappelijke discussies over steden en stedelijkheid. Het tijdschrift stelt zich open voor onderzoek waarin de historiciteit van de stad centraal staat en richt zich daarbij in eerste instantie op Noordwest-Europa – het huidige België, Nederland, Noord-Frankrijk en het Duitse Rijnland – vanwege het specifiek stedelijke karakter van dit gebied. De stad wordt gezien als een soort 'actor' in het historische proces. Zij is immers geen neutrale achtergrond, maar genereert specifieke intermenselijke relaties en stedelijke levenswijzen. Zij is niet alleen een fysieke ruimte, maar vormt ook een culturele en mentale houding en is het resultaat van bepaalde maatschappelijke percepties.

Inzendingen:
in een WORD-bestand naar
bert.demunck@ua.ac.be

Afbeeldingen dienen apart en rechtenvrij te worden aangeleverd. Dit kan in de vorm van glansfoto's of in digitale vorm. Digitale afbeeldingen dienen van voldoende kwaliteit te zijn: tenminste 300 dpi op het formaat waarop ze uiteindelijk zullen worden afgedrukt. Bij twijfel kan men contact opnemen met Uitgeverij Verloren, telefoon +31-35-6859856. De redactie poogt zorgvuldig om te gaan met auteursrechten. De gebruiken voor wat betreft overname van tekst en beeld in academische publicaties worden gevolgd. Wie desondanks meent in zijn rechten te zijn geschonden, richte zich tot de uitgever.

Stadsgeschiedenis dankt volgende personen voor hun medewerking:
Claire Billen, Krista De Jonge, Rajesh Heynickx, Marie-Christine Laleman, Clé Lesger, Erika Kuipers, Guido Marnef, Koen Ottenheym, Laura Van Aert, André van der Velden en Elise Van Nederveen Meerkerk.

Stadsgeschiedenis wordt uitgegeven met steun van de Universitaire Stichting.

INHOUD Stadsgeschiedenis 4 (2009) 2

Bram Vannieuwenhuyze 97
Buren, straten en aanknopingspunten. Plaatsbepaling in het laatmiddeleeuwse Brussel (dertiende-zestiende eeuw)

Jan Muylle 115
Het genot van de *locus amoenus*. De *villa rustica* rondom Antwerpen en het topografische landschap circa 1545-1585

Gabri van Tussenbroek 135
Dendrochronologisch onderzoek in Amsterdam (1490-1790)
Bouwhout als materiële bron

Werk in uitvoering

Koos Bosma, Iris Burgers, Karel Davids, Abdel el Makhloufi en Heidi de Mare 165
De Schiphol-regio als 'nevelstad'. Een nieuwe benadering van stedelijke transformaties in de late twintigste eeuw

Review

Jan Hein Furnée 191
Stadsgeschiedenis in buitenlandse tijdschriften (2008)

Interview

Ilja Van Damme 207
Mensen doen dingen, steden niet. Interview met historicus Jan De Vries

Abstracts 217
Sommaires 219
Personalia 221

ISSN 1872-0676

STADS geschiedenis

STADSGESCHIEDENIS 4-2009-2